XIVA XONLIGIDA QOZILIK FAOLIYATINING TARIXIY MANBALARDA AKS ETISHI

Idrisov Abduljamil
Berdaq nomidagi qoraqalpoq adabiyoti,
tarixi davlat muzeyi yetakchi mutaxassisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23121876

Annotatsiya: Mazkur tezisda XVIII asr oxiri – XX asr boshlarida Xiva xonligida faoliyat yuritgan qozilik institutining tarixiy manbalarda aks etish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda qozilik faoliyatini yorituvchi manbalar kelib chiqishi, mazmuni, tarixiy axborot imkoniyatlari va o‘ziga xos jihatlariga ko‘ra guruhlashtiriladi. Xiva xonligi tarixiga oid mahalliy tarixnavislik asarlari, qozilik hujjatlari, xonlikning ma’muriy-devonxona materiallari, farmon va yorliqlar, murojaat va arzdodlar, shuningdek, Rossiya imperiyasi ma’muriy hujjatlari hamda sharqshunoslik tadqiqotlarining qozilik faoliyatini o‘rganishdagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Qozilik faoliyatini faqat sud-huquqiy jarayon sifatida emas, balki davlat boshqaruvi, ijtimoiy munosabatlar, mulkiy munosabatlar, oilaviy masalalar va shariat normalarining amaliy qo‘llanishi bilan bog‘liq tarixiy jarayon sifatida o‘rganish zarurligi asoslanadi.
Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, qozilik instituti, qozi, qozilik hujjatlari, tarixiy manbalar, manbashunoslik, shariat, davlat boshqaruvi, huquqiy amaliyot, Xorazm.

Abstract: This thesis analyzes the characteristics of how the judicial institution of the qazi, which operated in the Khiva Khanate from the late eighteenth to the early twentieth century, is reflected in historical sources. The study classifies sources related to the activities of the qazi according to their origin, content, historical information potential, and specific characteristics. It examines the significance of local historiographical works on the history of the Khiva Khanate, judicial documents, administrative and chancery materials of the khanate, decrees and charters, petitions and written appeals, as well as administrative documents of the Russian Empire and Orientalist studies for the study of qazi activities. The study substantiates the need to examine the activities of the qazi not merely as a judicial and legal process, but as a historical phenomenon associated with state administration, social relations, property relations, family matters, and the practical application of Sharia norms.
Keywords: Khiva Khanate, qazi institution, qazi, judicial documents, historical sources, source studies, Sharia, state administration, legal practice, Khorezm.

Аннотация: В данной тезисной работе анализируются особенности отражения в исторических источниках деятельности института казийства, функционировавшего в Хивинском ханстве с конца XVIII до начала XX века. В исследовании источники, освещающие деятельность казиев, классифицируются по их происхождению, содержанию, информационным историческим возможностям и специфическим особенностям. Рассматривается значение местных историографических произведений по истории Хивинского ханства, документов казийства, административно-

канцелярских материалов ханства, указов и ярлыков, обращений и прошений, а также административных документов Российской империи и востоковедческих исследований для изучения деятельности казиев. Обосновывается необходимость изучения деятельности казиев не только как судебно-правового процесса, но и как исторического явления, связанного с государственным управлением, социальными отношениями, имущественными отношениями, семейными вопросами и практическим применением норм шариата.

Ключевые слова: Хивинское ханство, институт казийства, казий, документы казийства, исторические источники, источниковедение, шариат, государственное управление, правовая практика, Хорезм.

Kirish. Xiva xonligi tarixini o‘rganishda siyosiy voqealar, sulolaviy munosabatlar va davlat boshqaruvi bilan bir qatorda huquqiy institutlar faoliyatini tadqiq etish ham muhim ahamiyatga ega. Ana shunday institutlardan biri qozilik tizimi bo‘lib, u jamiyatdagi turli nizolarni ko‘rib chiqish, mulkiy va oilaviy munosabatlarni tartibga solish, huquqiy hujjatlarni rasmiylashtirish hamda ayrim hollarda davlat hokimiyati bilan mahalliy aholi o‘rtasidagi munosabatlarda vositachilik qilish vazifalarini bajargan.

Xiva xonligida qozilik faoliyatini o‘rganish uchun mavjud manbalar bir xil xususiyatga ega emas. Ularning ayrimlari qozilar faoliyatini bevosita aks ettirsa, boshqalari mazkur institutning davlat boshqaruvi va jamiyat hayotidagi o‘rnini bilvosita yoritadi. Shu sababli qozilik tarixini o‘rganishda manbalarni faqat hujjatlarning turi bo‘yicha emas, balki ularning yaratilish sharoiti, muallifi, maqsadi, mazmuni va tarixiy axborot imkoniyatlari asosida ham tahlil qilish talab etiladi.

Zamonaviy tadqiqotlarda Xiva xonligining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi huquqiy maydoniga alohida e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, Paolo Sartori va Ulfat Abdurasulovning 2020-yilda Brill nashriyotida chop etilgan tadqiqoti Xiva xonligidagi sud-huquqiy amaliyotni keng hujjatli materiallar asosida tahlil qiladi. Mualliflar Xorazmdagi adolatni amalga oshirish jarayonida xonlik davlat apparatiga mansub turli amaldorlarning rolini ham ko‘rsatadi.

Xiva xonligida qozilik faoliyatini aks ettiruvchi manbalarni shartli ravishda bir necha guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhga qozilik hujjatlari kiradi. Ular orasida oldi-sotdi, mulk, qarz, meros, nikoh, mahr, vaqf va boshqa munosabatlar bilan bog‘liq hujjatlar uchraydi. Bunday hujjatlar muayyan huquqiy munosabatning rasmiylashtirilishi va tomonlarning majburiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Mazkur hujjatlarning muhim xususiyati shundaki, ular ko‘pincha konkret shaxslar, mulklar, majburiyatlar va nizolar haqida ma’lumot beradi. Shu jihatdan qozilik hujjatlari faqat huquq tarixini emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy va kundalik hayot tarixini o‘rganish uchun ham muhim manba hisoblanadi.

Ikkinchi guruhni xonlikning ma’muriy va devonxona hujjatlari tashkil etadi. Farmonlar, yorliqlar, hukmlar, murojaatlar, arzdodlar va yozishmalar orqali qozilik institutining davlat hokimiyati bilan aloqalarini aniqlash mumkin.

Bu turdagi manbalar qozining faqat mahalliy sud jarayonidagi faoliyati bilan cheklanib qolmaganini ko‘rsatishga imkon beradi. Qozilik faoliyatining ayrim holatlarda xon hokimiyati,

mahalliy ma’muriyat va aholi murojaatlari bilan kesishganini ana shu hujjatlar orqali kuzatish mumkin.

Uchinchi guruhga mahalliy tarixnavislik asarlari kiradi. Munis, Ogahiy va Bayoniy kabi Xorazm tarixnavislarining asarlari xonlikning siyosiy va ijtimoiy tarixini yoritishda muhim ahamiyatga ega. Munis va Ogahiyning “Firdavs ul-iqbol” asari Xorazm tarixining muhim yozma manbalaridan biri sifatida ilmiy muomalaga kiritilgan.

Tarixnavislik asarlarida qozilik faoliyati ko‘pincha mustaqil mavzu sifatida batafsil bayon qilinmasa-da, muayyan siyosiy voqealar, davlat boshqaruvi, amaldorlar faoliyati va jamiyatdagi nizolar tavsifi orqali qozilik institutining o‘rni haqida ma’lumot olish mumkin.

Qozilik hujjatlarining tarixiy axborot imkoniyatlari

Qozilik hujjatlarining asosiy manbashunoslik xususiyati ularning konkret voqea yoki huquqiy munosabat bilan bog‘langanligidadir. Masalan, mulk bilan bog‘liq hujjatlar orqali yer va boshqa mulklarning egaligi, mulkning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o‘tishi, tomonlarning huquq va majburiyatlari haqida ma’lumot olish mumkin.

Nikoh va merosga oid hujjatlar esa oilaviy munosabatlarning huquqiy jihatlarini o‘rganishga imkon beradi. Bunday materiallar orqali nikoh, mahr, meros taqsimoti va qarindoshlik munosabatlarining ayrim jihatlarini tiklash mumkin.

Shuningdek, qarz va oldi-sotdi hujjatlari xonlik hududidagi iqtisodiy munosabatlarni o‘rganishda muhimdir. Ular orqali shaxslar o‘rtasidagi moliyaviy majburiyatlar, mulkiy da’volar va ularni huquqiy jihatdan mustahkamlash amaliyotini kuzatish mumkin.

Biroq manbashunoslik nuqtayi nazaridan bir muhim jihatni hisobga olish lozim: bizgacha yetib kelgan hujjatlar Xiva jamiyatidagi barcha nizolar va huquqiy munosabatlarning to‘liq majmuasini ifodalamaydi. Ular hujjatlashtirilgan va saqlanib qolgan holatlarning bir qismini aks ettiradi. Shu sababli alohida qozilik hujjatidan butun jamiyat uchun umumiy xulosa chiqarishda ehtiyotkorlik zarur.

Tarixnavislik manbalarida qozilik faoliyatining aks etishi

Xiva tarixnavislik an’anasi qozilik institutini o‘rganishda boshqa turdagi manbalarga qaraganda boshqacha imkoniyat beradi. Tarixiy asarlarda voqealar kengroq siyosiy va ijtimoiy kontekstda berilganligi sababli qozilar faoliyatini xon hokimiyati, amaldorlar va jamiyatdagi boshqa institutlar bilan munosabatda ko‘rish mumkin.

Munis va Ogahiy asarlarida Xorazmning siyosiy tarixi, hukmdorlar faoliyati va davlat boshqaruvi bilan bog‘liq ma’lumotlar mavjud. Bayoniy esa XIX asr oxiri va XX asr boshidagi Xorazm tarixini o‘rganish uchun muhim manbalardan biridir.

Bu asarlarning manbashunoslik qiymati qozilik hujjatlaridan farqli ravishda alohida huquqiy holatni emas, balki voqea va jarayonning kengroq tarixiy kontekstini ko‘rsatish imkoniyatidadir.

Qozilik faoliyati va davlat hokimiyati

Xiva qoziligini o‘rganishda “qozilik faqat diniy-huquqiy institut bo‘lgan” degan biryoqlama yondashuvdan qochish muhim. Zamonaviy tadqiqotlarda Xorazm misolida shariat va davlat hokimiyatini bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi qo‘yish tarixiy jarayonni to‘liq tushuntirmasligi ta’kidlanadi. Sartori va Abdurasulov Xorazm materiallari asosida musulmon

aholining nizolarni hal qilish uchun davlat amaldorlariga murojaat qilganini, bunda davlatning majburlash va qarorni ijro ettirish imkoniyati muhim rol o‘ynaganini ko‘rsatadi.

Bu xulosa qozilik faoliyatining manbalarini ham kengroq doirada o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Qozilik hujjatlarini xonlikning ma’muriy hujjatlari, murojaatlar va boshqa huquqiy materiallar bilan qiyoslash orqali qozilik institutining real faoliyat mexanizmlarini yaxshiroq tushunish mumkin.

Demak, qozilik faoliyatini o‘rganishda shariat normalari, davlat hokimiyati va mahalliy huquqiy amaliyot o‘rtasidagi munosabatlarni birgalikda tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Rossiya davri manbalarida qozilik faoliyatining aks etishi

1873-yildan keyingi davr Xiva xonligi tarixida alohida bosqichni tashkil etadi. Xiva Rossiya imperiyasi protektorati maqomiga tushganidan keyin mahalliy boshqaruv va huquqiy amaliyot yangi siyosiy sharoitda faoliyat yuritgan.

Shu davrni o‘rganishda Rossiya imperiyasining ma’muriy hujjatlari, statistik materiallari, safar va kuzatuv yozuvlari hamda sharqshunoslik tadqiqotlari qo‘shimcha manba sifatida muhimdir. Biroq bunday manbalarni tanqidiy tahlil qilish zarur, chunki ular Xiva jamiyatini tashqi ma’muriy va ilmiy kuzatuv nuqtayi nazaridan tasvirlaydi.

Shu sababli rus tilidagi ma’muriy materiallarda berilgan ma’lumotlarni mahalliy qozilik hujjatlari va tarixnavislik asarlari bilan qiyoslash tarixiy voqelikni yanada to‘liqroq tiklash imkonini beradi.

Manbalarni qiyosiy tahlil qilishning ahamiyati. Xiva qozilik faoliyatini manbashunoslik jihatidan o‘rganishda eng samarali usullardan biri turli manbalar o‘rtasidagi ma’lumotlarni qiyoslashdir.

Masalan, biror mulkiy nizoni o‘rganishda qozilik hujjati tomonlarning huquqiy dalillarini ko‘rsatishi mumkin. Xonlikning ma’muriy hujjati esa mazkur nizoning davlat hokimiyati bilan bog‘liq tomonlarini ochib berishi ehtimol. Tarixiy asar esa voqeani umumiy siyosiy va ijtimoiy jarayon kontekstiga joylashtirishga yordam beradi.

Shunday qilib, manbalarning har biri tarixiy voqelikning turli tomonini yoritadi. Ularni birgalikda tahlil qilish qozilik faoliyatining institutsional, huquqiy va ijtimoiy mazmunini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xiva xonligida qozilik faoliyatining tarixiy manbalarda aks etishini o‘rganish xonlikning huquqiy va ijtimoiy tarixini tadqiq etishning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Qozilik faoliyatini yorituvchi manbalar mazmuni va kelib chiqishiga ko‘ra turlicha bo‘lib, ularni kompleks tarzda tahlil qilish zarur.

Qozilik hujjatlari konkret huquqiy munosabatlar, mulk, oila, qarz, meros va boshqa masalalarni o‘rganish imkonini bersa, xonlikning ma’muriy hujjatlari qozilar faoliyatining davlat boshqaruvi bilan aloqalarini aniqlashga xizmat qiladi. Munis, Ogahiy va Bayoniy kabi tarixnavislarning asarlari esa qozilik faoliyatini kengroq siyosiy va ijtimoiy jarayonlar kontekstida ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Rossiya imperiyasi davrida yaratilgan ma’muriy va ilmiy materiallar esa Xiva qozilik institutining yangi siyosiy sharoitdagi faoliyatini o‘rganishda qo‘shimcha imkoniyat yaratadi.

Biroq mazkur manbalar mualliflik pozitsiyasi, yaratilish maqsadi va tarixiy sharoitini hisobga olgan holda tanqidiy tahlil qilinishi lozim.

Umuman olganda, Xiva xonligida qozilik faoliyatini o‘rganishda manbashunoslikning asosiy vazifasi alohida hujjatlarni tavsiflash bilangina cheklanmay, turli manba guruhlaridagi ma’lumotlarni qiyoslash orqali qozilik institutining davlat boshqaruvi, shariat, mahalliy huquqiy amaliyot va ijtimoiy munosabatlardagi o‘rnini aniqlashdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar va ro‘yxati:

1. Sartori P., Abdurasulov U. Seeking Justice at the Court of the Khans of Khiva (19th–Early 20th Centuries). Leiden: Brill, 2020.
2. Abdurasulov U., Sartori P. Take Me to Khiva: Shariʿa as Governance in the Oasis of Khorezm (19th–Early 20th Centuries). Islamic Law and Society, Vol. 24, 2017, pp. 20–60.
3. Abdurasulov U., Sartori P. Take Me to Khiva: Shariʿa as Governance in the Oasis of Khorezm (Nineteenth Century–Early Twentieth). In: Shari'a in the Russian Empire: The Reach and Limits of Islamic Law in Central Eurasia, 1550–1917. Edinburgh, 2020, pp. 328–362.
4. Munis Shermuhammad Mirab, Ogahiy Muhammad Rizo Mirab. Firdaws al-Iqbal: History of Khorezm. Translated and annotated by Yuri Bregel. Leiden, 1999.
5. Веселовский Н. И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего времени. Санкт-Петербург, 1877.
6. Sartori P. Seeing like a Khanate: On Archives, Cultures of Documentation, and 19th Century Khorezm. Journal of Persianate Studies, 8/2, 2016, pp. 228–257.
7. Sartori P. On Madrasas, Legitimation and Islamic Revival in 19th-Century Khorezm: Some Preliminary Observations. Eurasian Studies, 16/1–2, 2016, pp. 98–134.
8. Sartori P., Abdurasulov U. The Politics of Ambiguity: What Does It Mean to Be a Russian Protectorate? Ab Imperio, 2016/3.